

Közelítések a politikum fogalmához

DINNYEI BÉLA

A német államjogász és politikai filozófus Carl Schmitt (1888-1985) munkássága minden bizonnyal az elmúlt évszázad egyik leginkább provokatív és vitára ingerlő szellemi teljesítménye volt. A politikai bölcsélet vitatott személyiségévé váló Schmitt gondolatai indulatos reakciókra készítették a kortársak sokaságát éppúgy, mint a szellemi örökségét időnként tanácstalanul vagy aggodalommal szemlélő utókort. Bár az *oeuvre* nem függetleníthető attól, hogy szerzője a hitleri rezsim funkcionáriusaként kompromittálódott, de az életmű teljessége nem értelmezhető a még teljes feldolgozásra váró politikai érintettség tényéből. [LAUERMANN, 1988:37-53] Schmitt a harmincas évek második felétől nem vállalt komoly pártfunkciót, sőt személyét inkább gyanakvással kezelték a korabeli hivatalosságok. A világháborút követő időszakban a szövetséges hatóságok hivatalnokai a támadó háború teoretikusi előkészítőjeként tekintettek rá, majd az ötvenes évek Nyugat-Németországában – látszólag és időlegesen – marginalizált helyzetbe kényszerült.¹

Közismert, hogy életművének központi eleme a politikum fogalma volt. Az is köztudott, hogy *A politikai fogalmában* leírtak szerint a politikum lényege a barát és az ellenség végső megkülönböztetésében áll, amelyre minden politikai cselekvés és motívum visszavezethető. Az ellenségesség ráadásul nem elvont fogalom vagy szimbólum, hanem egzisztenciális helyzet,

amelyben a másik ember megsemmisítésének lehetősége létszerűen adott. A barát–ellenség polaritás megjelenési formája a háború, amely nem tartalma vagy célja, hanem előfeltétele a sajátosan emberi, politikai viselkedésnek. [SCHMITT, 2002:19-23]

Ha a művet függetleníteni lehetne rendkívül bonyolult kontextusától, akkor az egyszerű szöveganalízis a következő tételben foglalhatná össze Schmitt mondandóját:

1. Az állam fogalma előfeltételezi a politikum fogalmát. A politikait sokszor államiként azonosítják.

2. A politikum fogalmi meghatározása hiányzik a politikáról gondolkodók vagy az abban érintettek részéről, akik legfeljebb a napi praxishoz keresnek fogódzókat, amikor a politikumot körülírják.

3. A politikum fogalma, annak lényege egy végső megkülönböztetésben áll, amelyre a specifikusan politikai cselekvés visszavezethető. E végső szembeállítás barát és ellenség szembeállítása, amely nem szimbolikus vagy metaforikus ellentét, hanem egzisztenciális. Az ellenség lényegét kimeríti annak más-léte, így ez a dimenzió nem igényel morális, esztétikai vagy gazdasági meghatározást.

4. Az ellenség emberek (reális lehetőségként) harcoló összessége, tehát nyilvános ellenség.

5. Az ellenségesség megjelenési formája a háború, amely nem célja és tartalma a politikának, hanem inkább a politikai visel-

kedést létrehozó előfeltétel. Barát, ellenség és háború értelme az, hogy mindenk előtt a fizikai ölés reális lehetőségére vonatkoznak. A háború etikai és jogi normákkal nem megindokolható.

6. A politikum meghatározó, lényegi eleme továbbá a barátról és az ellenségről való döntés, amely mindig valamely rendkívüli helyzetre, kivételes állapotra vonatkozik, jellemzően az egzisztenciális fenyegetettség körülményei között.

7. A jogi normák érvényesülésének feltétele a normális állapot, amelyet egzisztenciálisan a kivételes helyzetről való döntés határoz meg.

8. Egy politikailag létező közösség létszerű értelemben nem mondhat le arról, hogy a barátot az ellenségtől megkülönböztesse.

9. A politikum fogalmi jellegzetességeiből az következik, hogy a világ nem politikai egység, hanem politikai sokaság. Amíg a barát és ellenség megkülönböztetésnek akár csak puszta lehetősége is létezik, addig lesznek államok és nincs politikamentes világ.

10. A háború törvényen kívülre helyezéséről vagy az egyetemes békéről szóló doktrínák lehetetlensége abban áll, hogy az ellenségeskedést az államközi viszonyokból kiiktató törekvések maguk is ellenségképző mechanizmusokat generálnak. E doktrínák a formális nyilatkozatok szintjén a humanitárius-morális elvek jegyében fogantak, valójában azonban politikai minőséggel bírnak, és következményeik elérhetik azt az intenzitási fokot, amely az emberi cselekvéseket politikaivá teszi. Ez az intenzitási fok nem más, mint az emberi közösségek azon disszociációs vagy asszociációs szintje, amely elegendő az ellenséggé nyilvánításhoz.

11. A tizenkilencedik század óta egyre erőteljesebben érvényesülő trend szerint az államok világa a depolitizálódás és a semlegesítődés irányába halad. A politikaellenes attitűd a Schmitt által liberálisként megjelölt nézetek jellemzője, amelyek a harc politikai fogalmát a gazdasági verseny vagy

az elméleti diszkusszió eszményével kívánják semlegesíteni. Ám végkövetkeztetése szerint az elmélet politikaellenessége látszólagos, „és nem képes elmenekülni a politikai következménye elől”. [SCHMITT, 2002:55]

A felsorolt tételek jobbra közismertek, és szinte már a mű létrejöttének pillanatától kezdve az érdeklődés középpontjában állnak. Ám a leghitelesebb szövegrekonstrukció sem nyújthat többet merő tartalmi ismertetésnél, ha nem vesszük tekintetbe azt, hogy Schmitt legismertebb tanulmánya egy sajátos és rendkívül bonyolult gondolatrendszer terméke. Semmi kétség nem férhet ahhoz, hogy a szóban forgó tanulmány összegezi Schmitt pozíciójának lényegét, de a benne foglaltak ismerete legfeljebb szükséges és nem elégséges feltétel lehet a politikum fogalmának azonosításához. De a szükséges feltétel teljesítése önmagában is különös feladat.

A *politikai fogalma* feltűnően rövid írás. Az 1932-es kiadás szövege még az oldalnyi lábjegyzetekkel együtt is alig haladja meg a hatvan oldalt. Schmitt gondolkodói attitűdjéről már a mű fejlődéstörténete is sok mindent elárul: A *Politikai fogalmának* első szövegváltozata 1927-ben jelent meg, majd ezt követték az újabb és újabb, bővített és változtatott kiadások a teljes szöveg utolsó, 1963-as változatáig. A törzsszöveg véglegesnek tekinthető verzióját 1932-ben publikálta, ám a harmincas években kiegészítette még három korolláriummal is (1931, 1938). Ráadásul, az 1932-es kiadásban megjelent *A semlegesítődések és depolitizálódások korszaka* címet viselő szöveg is, amely egy néhány évvel korábban elhangzott előadásának írásos változata volt. Majd 1963-ban, egy csaknem hatvan oldal terjedelmű „közbevetett megjegyzést” is készített a műhöz: *A partizán elméletét*. [SCHMITT, 2002:56-83,103-175]

A *politikai fogalmának* gondolati íve a politikum sajátosságára vonatkozó kérdést a barát-ellenség dichotómia meghatározásával bontja ki, majd a *háború* és a *döntés* fogalmainak érzékeltetésével jut el a pacifizmus és valamiféle liberalizmus értékeléséig. A szöveg látszólag szűkös terjedelme ellenére

a szerző még arra is gondot fordított, hogy kitekintést adjon a fennálló nemzetközi helyzet jellegéről, egyszersmind saját antropológiai nézőpontját is kijelölte a Machiavelli, Hobbes, de Maistre és Donoso Cortes nevével jelzett tradícióban. E hagyomány az állam politikai hatalma ellen irányuló liberális teóriákkal szemben képesnek mutatkozott a valódi politikai elméletek megalkotására – vélekedett Schmitt – mégpedig azon premisszából kiindulva, hogy az ember nem problémamentes lény, hanem „rossz”, „veszélyes” és dinamikus. [SCHMITT, 2002:42] Szembetűnő, hogy Schmitt a gondolatmenet levezetése során elkerülte a filozófusok munkáját gyakran jellemző körülményességet és látszólag az aprólékos fogalmi magyarázatok felépítésével sem bajlódott, ám valóságosan szinte minden fontosabb következtetése mögött mérhetetlen szellemtörténeti anyag ismerete és összegzése áll. A *politikai fogalma* első sorban nem a Schmitt rendelkezésére álló kivételes jogelméleti és történetfilozófiai tudás meglepő és kreatív alkalmazása miatt érdekes, hanem azért, mert állításai egy gondolatrendszer teljességébe illeszkednek, és kizárólag e rendszer egyéb elemeivel összeillesztve válnak értelmezhetővé.

Az alkotmányjogász-filozófus a huszadik század első évtizedeiben jogelméleti kérdésekkel foglalkozott, és műveiben már a kezdetekkor is feltűntek egy többé-kevésbé egységes irányba mutató gondolatrendszer elemei. A *döntés*, a *szuverenitás*, vagy a *kivételes helyzet* fogalomköre a bírói döntéshozatal jellegét leíró műveiben éppúgy megjelenik, mint az állam értelmét kibontó [SCHMITT, 1912], vagy a római katolicizmus és a politikai dimenziók összefüggését elemző tanulmányaiban [SCHMITT, 1923].

A weimari köztársaság éveiben érdeklődése egyszerre terjedt ki az alkotmányjog és az államtan területére éppúgy, mint a teológia vagy a történetfilozófia kihívásaira. A húszas években *rend-jogrend*, *szuverenitás*, avagy a *legalitás* és *legitimitás* fogalmiságát kidolgozva jutott el a politikum

fogalmáig, mégpedig úgy, hogy az államot, mint a politikum által meghatározott képződményt a nemzetközi jog dimenziójában is szemügyre vette.

A *politikai fogalma* önmagában is erőteljes és intenzív szöveg, amely az értő és jóhiszemű elemzők számára is komoly szellemi kihívást jelent. Nem lehet véletlen, hogy a műnek számtalan, sokszor kevésbé békülékeny olvasata született. A felmerhetetlen mennyiségű és sokszor igencsak változó színvonalú Schmitt-interpretációk egyik jellemző iránya a bellicista olvasat. Eszerint Schmitt a politikum sajátosságát az általa értett emberi természet agresszív jellegéből vezette le. A politikai létezés lényege így az embercsoportok között mindvégig fennálló konfliktus lehetősége lenne, amely a háborús helyzetekben éri el a beteljesülést. Az elterjedt toposz a háború és a döntés fogalmait úgy láttatja, mintha ezeknek Schmitt szinte mágikus jelentőséget tulajdonított volna. A bellicista olvasat érvényessége azért lehet kétséges, mert teret engedhet mindazon értékeléseknek, amelyek a politikum schmitti fogalmában kizárólag az agresszív mozzanatra összpontosítanak.

A szöveg értelmezésének problematikusága azonban egy sokkal fontosabb jelenség irányába is mutat: a politikum fogalma jelen volt Schmitt életművének korai szakaszában éppúgy, mint a szóban forgó mű megjelenését követő munkásságában. Ha valaki arra vállalkozna, hogy a politikum fogalmának Schmitt intencióival egyező, vagy azokkal legalábbis érintkező értelmezését adja, akkor szinte csak az egész életmű teljességének ismeretében remélhetne sikert. Bár a korai években született írásokban a politikum sajátosságát még nem hozta szisztematikus fogalmi alakra, de az 1927 után közreadott cikkek, tanulmányok és könyvek tömegében már szinte mindenütt világosan érzékeltetett és közös elem a politikum, amely nem más, mint az emberi lét kivételes és meghatározó sajátossága, megkülönböztető jegye.

A fentiekből az is következik, hogy a fogalom kontextusának érdemi kifejtésére

csak az életmű átfogó elemzésével nyílna lehetőség, így a következőkben annak megközelítésére teszek kísérletet. A politikum fogalmát úgy fogom megközelíteni, hogy az alapművet összevetem további két tanulmánnyal, amelyek a fogalmat kibontó schmitti érvelés megértéséhez nyújthatnak segítséget. Az egyik a Schmitt által alkotott fogalmi rendszer megértéséhez elengedhetetlen *Politikai teológia* [SCHMITT, 1934], míg a másik a nemzetközi jog világát leíró *Die Kernfrage des Völkerbundes* [SCHMITT, 1926]. A politikum fogalmát többek között a politikai teológia fogalomszociológiai elméletével, majd a párizsi-genfi békerendszer természetének elemzésével bevezető Schmitt érdeklődése később a politikum térbeli dimenziója felé fordult. A tanulmány befejező részében érzékeltetem azt a kontextust, amelyben Schmitt a politikum fogalmát elmélyítette és továbbgondolta a harmincas években.

Mint *A politikai fogalmának* szerkezetét ismertető vázlatból látható volt, Schmitt az emberi világban jelenlévő politikai elemet, a politikumot a napi politikától függetlenül szemlélte. A függetlenítés a politikai dolgok egzisztenciális sajátosságának meghatározását jelenti, és nem metafizikai konstrukció vagy egy preegzisztens normarendszer megalkotása. A közügyek mindennapi adminisztrációja, vagy a jogalkotó szervek rendes ténykedése éppúgy nem éri el a valóban politikai minőséget, mint a pártok közötti csatározások, vagy a közügyekről folyó, véget nem érő polemizálás. E tevékenységek legfeljebb az állam üzemszerű működtetését jelentik, de egzisztenciális nyomatékkal nem rendelkeznek. Az egzisztenciális jelleg elsődlegesen jelenti egy területi egységben élő embercsoport szervezett létét vagy nemlétét. A lét vagy nem-lét dilemmája a közösség fenyegettségének pillanataiban kerül felszínre, amikor a területi egységben élő nép státusát, alapesetben az államot veszély fenyegeti. A veszély forrása primer értelemben a háborúval és a megsemmisítéssel fenyegető ellenség, amelynek fogalmát teljes mértékben

kimeríti annak idegensége, más-léte.

Egy emberi cselekvés, körülmény vagy állapot tehát akkor válik politikáivá, amikor a közösség az egzisztenciális fenyegetettség helyzetébe, azaz kivételes helyzetbe kerül, amelyről egy szuverén dönt, aki azonosítja az ellenséget, és a vele szemben foganatosítandó lépésekről is rendelkezik. A kivételes helyzet, a szuverenitás, a döntés és a jogrend fogalmi tematikáját Schmitt *A politikai fogalmában* már szinte magától értetődőként alkalmazta, jóllehet annak szisztematikus kidolgozását az először 1922-ben kiadott *Politikai teológiában* végezte el.²

A tanulmány közismert megállapítása szerint „Szuverén az, aki a kivételes helyzetről dönt”. [SCHMITT, 1934:11] A döntés eminens értelemben vett döntés, amennyiben a közösség egzisztenciáját lényegileg érinti. Elsődleges abban az értelemben is, hogy a kivételes helyzet a normál jogrend terminusai szerint nem írható le, a jogrendből nem vezethető le. Lényegét illetően még az is közömbös, hogy konkrétan, tartalmilag mi történik ebben a sajátos, mértékadó helyzetben. Schmitt számára a kivételes helyzetben nem az esemény kontingens sajátossága vagy a fenyegetettség effektív formája a lényeges, hanem annak általános, fogalmi vonatkozása. A szuverén dönt arról, hogy fennáll-e az extrém helyzet, mégpedig úgy, hogy maga faktikusan kívül áll az érvényes jogrenden. Sőt, a kivételes helyzetről való döntés nem más, mint a jogrend megalapozása, vagy annak teremtő aktusa. [PETHŐ, 1993:137–172]

A *Politikai teológia* tematikájában a kivételes helyzet konkrét tartalma kevésbé hangsúlyos, hiszen Schmitt annak fogalmi meghatározására vállalkozott. Bár a műben a fogalmi meghatározás az elsődleges, Schmitt figyelmét nem kerülték el a konkrét esetek sem. A döntés problematikáját a konkrét történeti-tartalmi oldalról megközelítő *Die Diktatur* a diktatúra intézményét tekinti a kivételes helyzetek paradigmatis példájának. [SCHMITT, 1928:130–152] Schmitt megkülönböztette egymástól a megbízotti- és a szuverén diktatúra fogalmát. A két változatban az a

közös elem, hogy a diktatori funkciót betöltő egyén vagy testület az állam biztonságát veszélyeztető helyzetekben a jogrend felett álló instanciaként cselekszik. A megbízott diktátort hivatali ideje alatt nem kötik a törvények, és korlátlan hatalommal rendelkezik élet és halál felett. Megbízatásának idejére hatályon kívül helyeződik a normális jogrend egészen addig, amíg a fenyegetettségi helyzet fennáll. Fenyegetettségi- vagy kivételes helyzet lehet ostromállapot, hadiállapot, lázadás vagy akár forradalom. A szuverén diktatúrának viszont az a sajátossága, hogy alkalmazója nem cselekvési megbízott vagy funkcionárius, hanem olyan szuverén, aki végérvényesen megszünteti a fennálló jogállapotot, és új jogrendet teremt. [BREUER, 1984:495–517]

A diktatúra esete azonban csak egy szemléletes és tipikus példája a kivételes helyzetekben megjelenő, ténylegesen politikai jelenségeknek. Ha a politikum sajátosságát annak fogalmi leírása felől vesszük tekintetbe, akkor nem lehet alaptalan az a feltételezés sem, hogy Schmitt tematikája messze túlmutat az általa egyébként bőszégesen alkalmazott történeti és aktuálpolitikai példák körén. A tematika értelmében minden olyan eset rendelkezhet érvényes politikai minőséggel, ahol egy közösség egzisztenciája követel döntést. A múlt évszázad és a közelmúlt történetének tanulsága szerint számtalan esemény teljesítheti a Schmitt által elgondolt politikum feltételét. Az állami függetlenségi törekvésekben vagy a forradalmak logikájában éppúgy feltűnhet a szuverenitás és a jogrend teremtésének kérdése, vagy az ellenség azonosítása, mint a rendszerváltásokban vagy akár a globális terrorfenyegetettség eseteiben.³

A *Politikai teológia* negyedik fejezetében Schmitt az ellenforradalom és a restauráció államfilozófiáját elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a tizenkilencedik század katolikus-konzervatív filozófusai a döntés fogalmát állították gondolkodásuk középpontjába. Az 1789 és az 1848 közötti periódus forradalmi válságainak sorozatára reflektáló

de Maistre, Bonald vagy Donoso Cortes szerint, a korszak döntést követelt, amely végső soron a katolicizmus és az ateizmus közötti egzisztenciális választást jelentette. Az emberi-politikai viselkedés konfliktusos jellegét a humán természet eredendő rossz voltát tételező teológiai doktrínákból vezették le. Az említett teoretikusok Schmitt szerint a felvilágosodás törvény-fogalmával és az ember nevelhetőségébe vetett hittel polemizáltak.

Az ellenforradalmi hagyomány tanulságait felelevenítő Schmitt politikai teológiájában szembehelyezkedett a kivételt nem ismerő norma fogalmával. Úgy vélte, hogy a racionalista tradíció és a felvilágosodás szellemi örökösei számára a kivétel fogalma összezavarja az általuk alkotott racionális sémák rendjét. Az általa értett felvilágosodás világképe az általános törvényfogalom varázseréjén nyugszik, amely a törvénynek – példának okául az ember morális tökéletesedésébe vagy általában a haladásba és a fejlődésbe vetett hitnek – magasabb valóságértéket tulajdonít, mint a hatalom vagy a hagyomány fogalmainak. [SCHMITT, 2002:60; TUCKER, 1988:93-107]

Az említett felfogás Schmitt szerint ignorálja a kivételességet, jöllehet az általános és a kivételes szerinte komplementer fogalmak: a szabály értelmét elsődlegesen abból meríti, hogy van kivétel, ráadásul a politikum szféráját a törvénynek és a kiszámíthatóságnak alávető felvilágosodás hagyománya nem veszi tekintetbe azt a faktikus jelentést, amely a politikum alapmeghatározottsága. A döntés a kivételes helyzethez kötött, a kivételes helyzet viszont többnyire az emberi természet öntörvényű, kiszámíthatatlan és aleatorikus megnyilvánulásainak következménye. A szuverenitásfogalom kialakulását a tizenötödik és tizenhetedik század közötti időszakba helyező Schmitt úgy vélekedett, hogy ehhez a korszakhoz köthető a szuverenitásnak, mint a legmagasabb, jogilag független és nem levezetett hatalomnak a meghatározása. Az általa rendszeresen elemzett és bírált jogállami tradíció az

objektivitás igényét fejezte ki, amely az állam fogalmát – a tárgyilagosság feltételeként – függetlenítette a személyes mozzanattól éppúgy, mint a kivételes helyzettől és az emberi akarat egyediségétől. A *Politikai teológia* második fejezetében a Hans Kelsen nevéhez kötődő tiszta jogtudomány elemzéséből azt a következtetést vonta le, hogy az elmélet következményeiben tagadja a szuverenitás lehetőségét. [SCHMITT, 1934:31] A kelseni felfogás értelmében a tárgyi szférát megelőzi egyfajta prestabilizált harmónia, így a jogi norma alapja csak egy norma lehet. Az elmélet a legfőbb kompetenciát nem a személyes autoritáshoz rendeli, hanem egy eszményi normarendszerhez. A kelseni premisszák azon modern államfelfogás alapvetését jelentik, amely végső soron az állam liberális ignorálásának irányába mutat: eszerint a személyi hatalom mindenkor alávetett az absztrakt normáknak, így elsődlegesen nem emberi parancs, hanem az elvont norma érvényessége definiálja az államot. A jogalkotást a normativitásnak alárendelő doktrínák Schmitt szerint mellőzik az általa meghatározónak tekintett szempontot. A *Politikai teológia* érvelése szerint a faktikus döntés premisszákból maradéktalanul nem vezethető le. A döntés minden előzetes normatív feltétel nélkül jelenik meg, és önálló értékkel rendelkezik. A döntés, mint a jogi cselekvést lényegileg meghatározó momentum kitüntetett értelemben konstitutív, lényegileg valami új és idegen, ami – normatív szempontból – a semmiből születik. [SCHMITT, 1934:41-2]

A *politikai fogalmából* ismert meghatározások szerint a politikum lényegéhez tartozik a háború, mint a politikai cselekvést kísérő, és meghatározó előfeltétel. [SCHMITT, 2002:23] Ameddig az állam, mint politikai egység előfeltételezi az ellenség valóságos lehetőségét, addig egy másik politikai egységet, egy másik államot is előfeltételez. Amíg a politikum jelen van az emberi civilizációban, addig a politikai világ sokaság, tehát mindig lesznek államok, vagy azoknál nagyobb politikai egységek. A politikai világot, mint sokaságot

elemző Schmitt úgy vélte, hogy ha létrejönne a Föld különböző népeinek olyan egyesülése, ahol lehetlenné válna még a harc lehetősége is, akkor nem létezne sem politika, sem állam. A megállapítást kiegészítette azzal is, hogy ez az állapot pillanatnyilag még nem áll fenn, „Ezért tisztességtelen fikció lenne ezt az állapotot meglévőként feltételezni”. [SCHMITT, 2002:36] A világbéke képzete az *emberiség* eszményéhez kapcsolódik, ám az eszme a politikum világában hamis és megtévesztő, s valójában hatalmi és politikai célokat leplez. Az emberiség nevében folytatott háború elmélete azért veszélyes, mert törekvésében az ellenség emberi minőségét teszi kérdésessé. Az erkölcsileg diszkreditált ellenség a továbbiakban már nem harcoló fél, hanem totális ellenség, akivel szemben minden eszköz megengedett, akár a végleges elpusztításig.

A *Politikai fogalmában* jobbra csak érzékeltetett jelenség a politikum sajátosságának szintén meghatározó eleme, de a tárgyalt műben Schmitt már csak mindazon következtetéseket vonta le, amelyeket a húszas években közölt nemzetközi jogi témájú írásaiban megelőlegezett. Ha a politikai lét államok, vagy legalábbis elkülönülő területi egységek sokasága, akkor a politikum természetétől nem választható el a nemzetközi jogi dimenzió sem.⁴ Schmitt az 1920-as évek közepétől kezdve, számos publikációjában elemezte a Versailles-i békék és a genfi rendszer alkotta jogi képződményeket. A nemzetközi viszonyokat a világháború után új keretekbe helyező joganyag nyelvezetét ugyan a formális egyenrangúság elve jellemezte, de Schmitt úgy vélekedett, hogy a háborút lezáró egyezmények nem tekinthetők szerződéseknek, hiszen nem egyenlő felek között kötöttek, hanem az erőfölénybe került győztes hatalmak diktátuma szentesítette őket. Az így kialakult aszimmetrikus viszonyok között az érintettek továbbá már nem felek, hanem győztesek és erkölcsileg diszkvalifikált legyőzöttek lettek. A *Die Kernfrage des Völkerbundes* érvelése szerint a

Párizs környéki békerendszer nem az érintettek kölcsönös együttműködésére alapozott békét teremtett, hanem bizonytalan állapotot a háború és a béke között. A békediktátum és a nyomában kialakult Népszövetség teremtette status quo valódi értelme ugyanis nem más, mint a legyőzöttek erkölcsi megsemmisítése, valamint a területiális és gazdasági retorziók érvényesítése. Az említett intézkedésekben Schmitt a modern imperializmus nemzetközi jogi formáit látta, amelyek végeredményükben az ellenség kriminalizálásához vezettek. A békerendszer ugyanis nem partneri viszonyt vagy potenciális együttműködést involvál, hanem erkölcsi ítéletet mondott a legyőzött fél felett. A kialakuló nemzetközi rendszernek egyik ellentmondása az volt, hogy formálisan a politikum ignorálására törekedett. A nemzetközi joggyakorlatban megfogalmazódott pacifista terminológia a cselekvőképes győztesek valójában politikai lépéseit béketeremtésként stilizálta. Az intervenció és represszív cselekvéseknek így olyan formái jelentek meg, amelyek többé már nem a háború és a béke egyértelmű, jogi és terminológiai elkülönítésén nyugodtak. A Népszövetséggel létrejövő nemzetközi jog Schmitt szerint feloldódik az ellenségeskedés formális tagadásában, ám a folyamat végkimenetelében csak az ellenségesség intenzívebbé válásához vezet. A jobbára az angolszász hatalmak akarátát és érdekeit érvényre juttató berendezkedést a külsőséges formák szintjén a moralista jóakarát gesztusai vették körül, de a látszólagos pacifizmust politikai értelemben a hatalmi igényeket elrejtő hipokrizis működtette. Az ellenség kriminalizálását alkalmazó rítusok Schmitt értelmezése szerint együtt jártak a hadviselés módozatainak radikális változásaival, hiszen a modern háborúban alkalmazott technikai apparátus egyre szofisztikáltabb lett és így a harci cselekmények is egyre pusztítóbb erejűekké váltak. Az ellenségesség radikálissá válásának mindig fontos eleme az, hogy a harcoló felek nyíltan vagy kevésbé nyíltan, de politikailag egyre elkötelezettebbek lesznek,

ráadásul úgy, hogy a hadviselés egyre inkább függetlenítődik mindazon jogi normáktól, amelyek elvileg szabályozzák.⁵

A Népszövetséggel és a versailles-i rendszerrel kibontakozó állapot Schmitt diagnózisában az 1815-ös restauráció által megteremtett *klasszikus* hadijog, és lényegileg a nemzetközi jog korszakának végét jelentette. A Bécsi Kongresszus által rehabilitált jogrendszer 1918-ig meghatározta a kontinentális hadviselés gyakorlatát. A későbbiekben a politikum térbeli dimenziójának tematikáját kidolgozó Schmitt elsődlegesen a szárazföldi háborúk menetét szabályozó intézményként tekintett a klasszikus hadijogra. Az európai nemzetközi jog, mint jellegzetesen újkori képződmény a szuverén államok konfliktusaira alkalmazta a rendszeres szabályokkal körülírt hadviselés doktrínáját. A 16. század óta kialakuló európai államrendszer által létrehozott struktúra szerint a háborúban érintett felek harcostársak voltak, akik egymást egyenrangúakként elismerték. [SCHMITT, 1995:372-388; SCHWAB, 1968:665-683] E szisztémában egyértelmű megkülönböztetések szerint választották el egymástól a béke és a háború, a hadviselő és a nem hadviselő fél, valamint az ellenség és a bűnöző fogalmait. [SCHMITT, 2002:108] A modern háborúkat megelőző korszakban az ellenségek *konvencionálisan*, egyfajta lovagi párbaj szabályait követve harcoltak, és egyikük sem állt a jogon kívül, míg a megváltozott viszonyokban új és fenyegető elem lett a diszkriminatív mozzanat. A legyőzöttet bűnözőként törvényen kívül helyező beállítódás értelmében viszont az ellenség *abszolút* vagy *totális*, ráadásul a hadiállapot lezárulásával sem veszíti el diabolizált jellegét, mivel a világháborút követő rendben a legyőzöttek vereségét az erkölcsi ellehetetlenítés is terheli. Az abszolút ellenség fogalma és a vele szemben folytatható megsemmisítő háború gyakorlata nem huszadik századi jelenség. A technikai-modern kort megelőzően is ismert volt az igazságos háború fogalma, amely szerint az ellenség maradéktalanul abszolút, és akár

emocionális, de főképpen vallási alapon megsemmisítendőnek minősült. A teológiai dimenziók által meghatározott korszakból kilépő európai civilizáció az abszolút ellenség helyére a harcostársként elismert ellenséget helyezte. Az újkori szuverenitások korában a háború és a béke szabályait az éppenséggel létrejött nemzetközi jog pontos viselkedési kódexekbe foglalta.⁶

A reguláris hadviselés és a béketeremtés szabályait megváltozott keretekbe helyező Versailles-Genf nemzetközi rendszer lényegi sajátossága az volt, hogy a háborús konfliktusokban részt vevő politikai egységeket legfeljebb formális szinten vette tekintetbe egyenlő felekként. A Népszövetség Schmitt szerint korántsem népek vagy államok valóságos szövetsége, hanem a nagyhatalmak érdekeihez idomuló célképződmény volt, amely a status quo jogi formára hozatalában öltött testet. Schmitt arra következtetett, hogy az említett béke- és szövetségi rendszerben érvényre jutott joguralom értelmében minden politikai egység a fennálló szisztéma ellenségének volt minősíthető, aki a rögzített birtokviszonyokon módosítást igényelt. A béke megzavarása ellenében megfogalmazott jogdokumentumok problematikusságát abban látta, hogy a valóban cselekvőképes győztesek szinte bármikor intervenciók objektummá tehetik a szuverenitásukban korlátozott legyőzött ellenségeiket. Ráadásul az új jogállapotot a hódítás legitímálta, így az faktikus értelemben kizárta a minden érintettet elvben megillető azonosság és homogenitás lehetőségét. [SCHMITT, 1926:63–80]

A nemzetközi viszonyokról tett megállapítások tanulságai különösen érdekessé válnak a politikum fogalmát a nagytérségek elméletével elmélyítő gondolatok összefüggésében. Schmitt *A politikai fogalmának* megjelenését követő évtizedben dolgozta ki a politikum térbeli dimenziójának elméletét.⁷ Az elmélet centrális eleme a *Grossraum*, a nagytérség fogalma lett, miután Schmitt úgy vélte, hogy a politikumtól elválaszthatatlan a térbeli jelleg. Az ellenségképző asszociációk mindig

egy meghatározott fizikai térben jönnek létre, amelynek jellegzetes, ám történetileg átmeneti formája nem más, mint az újkori szuverén állam.

Az újkori állam története a semlegesítődés folyamata volt, amennyiben a történeti korok jellegét és az emberi egzisztenciát mindig meghatározó szellemi szférákat a korszakalkotó szellemi elitnek mentesíteni kívánták a bennük rejlő ellenségképző jellegtől. Az újkor világában a teológiai szellemi szférájával kezdődő történeti folyamat a metafizikai, és a humanitárius-morális központi területei által definiált fázisokon keresztül jutott el a gazdasági és technikai szférája által meghatározott állapotig. A szellemi szférák érvényességük idején következményeikben mindig egzisztenciális erővel rendelkeznek, tehát barát és ellenség megkülönböztetésében, élet és halál kérdésében mértékadóak. Az ellenségképző asszociációk jellegét így határozhatta meg például a teológiai által uralt korban a hitbéli meggyőződés vagy a felvilágosodás korában az ember morális tökéletesíthetőségébe vetett hit. Amikor egy szellemi szféra elveszíti mértékadó jellegét, akkor semlegessé, egzisztenciális értelemben közömbössé válik. [SCHMITT, 2002:57,63] Ám a semlegesített terület helyén más szellemi szféra és központi terület jelenik meg, amelyben ismét visszatér az emberi természet konfliktusos jellege. A 19. és 20. század semlegesítő tendenciáinak jellemző iránya az állam semlegesítésére irányuló kísérlet, amely a politikaellenes magatartás tipikus változata volt. A trend a szuverén államra természete szerint jellemző egzisztenciális elköteleződést a gazdasággal és a technikával kívánta semlegesíteni. [SCHMITT, 2002:63] A történeti fejlődés dialektikájának az a sajátossága, hogy a központi terület áthelyezésével létrehozott állapot nem semleges, hanem maga is harcterületté válik, amint az emberiség birtokba veszi.

A háború törvényen kívül helyezésével és saját ellenségének az emberiség ellenségeként való demoralizálásával a nemzetközi rend ágensei a 20. században arra tettek kísérletet,

hogy a politikumot egzisztenciális jellegétől megfosszák, első sorban az ökonómia és a technika tárgyi szféráin keresztül. Az állami szuverenitásokat az állam feletti egységekben feloldó tendenciák azonban maguk is politikai tartalommal bírtak. A globális kiterjedésűvé váló gazdasági hálózatok és a tökéletesedő technológiákat kreatívan alkalmazó progresszív hatalmak jórészt a gazdasági és technikai imperializmus gyakorlatával értelmezték újra az emberi asszociációk ellenségképző természetét. Schmitt szerint a térbeliség változása azt jelenti, hogy a politikai cselekvések közegei a továbbiakban nem a kisállamok vagy a nemzetállamok lesznek, hanem az államhatárokon vagy akár a kontinenseken is átívelő birodalmi képződmények. A térfogalom összefüggésrendszere kivételesen összetett, hiszen az a gazdasági és technikai változások dinamikájától nem volt függetleníthető. A különféle ipari ágazatok kontinentális vagy akár globális együttműködése, valamint az energiaipari és közüzemi hálózatok fokozatos összekapcsolódása a gazdasági organizáció egyedülállóan új szervezési modelljeit jelentették. Az intézmények személyi és térbeli kiterjedésének kvalitatív és mennyiségi növekedése a növekvő organizáció és aktivitás politikai tendenciáját mutatta meg. [SCHMITT, 1995:234–269] Az abszolút semlegesnek tekintett gazdaság és technika ugyan megváltoztatta a politikum térbeli értelmét, de az állam funkcióját átvevő nagy erőközpontok kialakulása korántsem jelentette a politikum végleges kiiktatását. [SCHMIDT, 1968:651–665] Bár a végső egzisztenciális helyzetekben megjelenő politikum fogalmát Schmitt történetileg az állam fogalmával kötötte össze, de a gondolatrendszer későbbi elemei szerint a politikum érvényessége az államon túli lét szféráiban is jelen van, mint az emberi egzisztencia alapmeghatározottsága. Eszerint a politikum és a tér fogalmi egymástól elválaszthatatlanok, így a meghatározott tér feletti rendelkezés összekötődik az egzisztenciális kihívásokban érintett közösség sajátos politikai attitűdjével. A

sajátos politikai attitűd nem politikai eszme, hanem az adott fizikai térben otthonos csoportosulás megkülönböztető jegye.

Az elfoglalt, felosztott és otthonossá tett térben tevékenykedő közösségek sokszor expanzív jellegűek, és a modern korban államokon átívelő nagytérségeket hoznak létre, akár gyarmatosítás, akár gazdasági terjeszkedés, akár katonai invázió útján. Schmitt értékelése szerint a 19. század végéig az *államterület* volt az egyetlen uralkodó pozitív térfogalom a nemzetközi jogban. A szuverén állam a rögzített földi térhez kötődött és territoriális zártság jellemezte. A 20. században kibontakozó technikai változások és az államközi viszonyrendszerek átalakulása nyomán új kihívásként jelent meg a szabad tenger és a szabad légtér jogi definiálhatóságának kérdése. Schmitt az első világháború lényegi kérdéseként tartotta számon a nem szárazföldi területek hovatartozását, hiszen e modern háború volt a nemzetközi nagytérrend első komoly próbatétele. A politikum térbeli dimenziója kilépett a zárt államterületekről, így annak kontextusa már magában foglalta a tengereket és az óceánokat éppúgy, mint a légtereket vagy akár a sarkvidékeket is. [SCHMITT, 1988:269–273]

A térrendek transzformációjában döntő elemként megjelenő gazdasági aspektus értelmében a különféle gyarmatok és domíniumok működtetésének effektív szereplői a hódító hatalmakkal együttműködő kereskedelmi társaságok voltak. A 19. századtól a tengeren túli területek bekapcsolódtak a szabad kereskedelem rendszerébe, amely a globalizálódó, nem állami világpiacot jelentette. A nem állami világpiac mindazonáltal nem volt semleges a politikumhoz való viszonyában. A világpiac megteremtésében érdekelt Brit Birodalom például liberális és univerzalista politikájával az állami szuverenitásokat kívánta felülmúlni a világpiac és a részben általa kikényszerített államközi jog intézményei révén. A Nagy Britannia és az Egyesült Államok igényei szerint kialakított globális térrend princípiumai formálisan a nagyhatalmak érdekszférájába tartozó kis-

államok szuverenitását védelmezték, valójában azonban az offenzív politika érdekeit érvényesítették. A Latin-Amerikában a beavatkozás jogát a Monroe-elv óta érvényesítő Amerika és a világoceánokat uraló Anglia a feltörekvő hatalmak ambícióival volt kénytelen szembesülni, amikor Németország, vagy Japán és Oroszország ismét világpolitikai tényezőként jelent meg a harmincas években. [SCHMITT, 1995:269–372] A feltörekvő és a hagyományos hatalmak terjeszkedésének végeredménye Schmitt szerint a nagytérségek kialakulása lesz, amelyekben az ellenségképző mechanizmusok ágensei a nagytérséget uraló hatalmi erőközpontokká válnak. A hatalmi centrumoknak az a sajátosságuk hogy a területfoglalás, de legalábbis a gazdasági és katonai erőfölény eszközével élve integrálják a saját határaikon kívül eső területek sokaságát is.

Az első sorban a hitleri Németországot jellemző birodalmi elvet Schmitt szembehelyezte a hagyományos impériumdoktrínával és imperializmussal, amely elsődlegesen a brit interkontinentális politika princípiuma volt. A birodalmi elv jellegzetes eleme a *népiesség*, amellyel Németország az egymástól nem idegen természetű népek integrálására törekedett gyarapodó külpolitikai sikereinek éveiben. Az angolszász imperializmus rendező elve ezzel szemben az univerzalitás és a nemzetek felettség, amely nem más, mint az olvasztótégely politikai tartalommal rendelkező eszméje.

Schmitt a nagy horderejű területfoglalások világtörténeti jelentőségét abban látta, hogy minden új korszak nyitányát a sokszor példátlan méretű expanziók és a nyomukban támadt konfliktusok jelezték. A 20. századra világpolitikává és világgazdasággá vált kapcsolatrendszerek tendenciája azt mutatta, hogy a térvizonyok fejlődése mindig a nagyobb területi egységek felé mozdult el, és a nagytérségek kialakulásának kísérője minden esetben a *térforradalom* jelensége volt. Schmitt úgy vélte, hogy a nagy horderejű hatalmi változások minden korban összekapcsolódtak az adott kulturális közegben és

hatalmi kontstellációban érvényre jutó térképzetek rendszerének megváltozásával is. A térképzetek kialakítása az ember antropológiai adottsága, tehát a tér intellektuális tevékenységeinek és kozmológiai képzeletének a tárgya, amely a térben élő, azt elfoglaló és otthonossá tevő ember politikai cselekvését, közösségi dimenzióját és ellenségképző magatartását alapvetően meghatározza. [SCHMITT, 2001:23–57; ULMEN, 1993:39–52] A térforradalom a térfogalmak együttesének minőségi változását jelenti, értve ez alatt a tudományos elméletek és a gazdasági tevékenységek transzformációit éppúgy, mint a hadviselés vagy az államközi politika változásait. [SCHMITT, 1995:388–395]

Schmitt Németország dinamikus technológiai fejlődéséből azt a következtetést vonta le, hogy a harmincas és negyvenes évek német külpolitikája nem más, mint egy új térforradalom szükséges következménye. A politikum fogalmát Schmitt a nagytérségek fogalomszociológiai elméletével gondolta tovább, mégpedig a Harmadik Birodalom hadi sikereinek idején. Bár nem lehet kétséges, hogy az elmélet továbbfejlesztett változatai több ponton érintkeznek a hitleri élettér-doktrína közismert elemeivel, de Schmitt következtetéseit mégsem lehet egyértelműen a politikai szerepvállalás vagy a megalkuvás eredményeiként azonosítani. [BENDERSKY, 1987:91–97]

A Schmitt életművéből kiemelt példák alapján a következő megállapításokban összegezhető a politikum fogalmának megközelítése: A politikum fogalma Schmitt életművének egészében jelen van. A *politikai fogalmában* explicitté tett meghatározás alapjait többek között a politikai teológia elméletében és a nemzetközi viszonyokat értelmező fogalomszociológiai munkákban fektette le. A politikum az emberi egzisztencia sajátos megkülönböztető jegye, amely szélsőséges helyzetekben, határesetekben nyilvánul meg. A kivételes helyzetek akkor lépnek fel, amikor egy emberi közösség a legfontosabb egzisztenciális választás elé kerül. Az egzisztenciális választás végső

soron nem más, mint lét és nem-lét dilemmája, tehát a közösség egészét veszélyeztető helyzet. Az egzisztenciális fenyegetés az ellenség megjelenésével adott, akinek léte önmagában elégséges feltétel a fenyegetés valóra válásához. Az ellenségképző folyamatok jellege szerint egy csoport belső kohéziója elérheti azt a szintet, amikor egy másik csoporttal disszociatív viszonyba kerül, és azt ellenségnek nyilvánítja.⁸ Az ellenség minőségét nem befolyásolja az, hogy erkölcsileg milyen pozícióban van, státusának más-léte önmagában elegendő feltétel.

Az egzisztenciális helyzetben megjelenő politikum tehát nem azonos az állami vagy közügyek rendes vitelével és napi adminisztrációjával. A formálisan az ellenségeskedést vagy az egzisztenciális elköteleződést vitató, így a politikum semlegesítésére törekvő doktrínák a gazdaság és a technika

tárgyterületeit tekintik semlegesnek és egzisztenciális konfliktuslehetőségektől mentesnek. A szóban forgó elméletek sokaságában éppúgy jelen van a felvilágosodás humanitárius hagyománya, mint a létharcot az elméleti vitákban denaturálni törekvő liberalizmusok vagy éppenséggel a nemzetközi viszonyokat uraló imperializmusok. A politikum lényegi, egzisztenciális sajátosságát vitató elméletek és tendenciák a való élet gyakorlatának elemeivé válva maguk is politikaiakká válnak és rendszerint egyre radikalizálódó ellenségképző mechanizmusokat generálnak. A politikum tehát a társas emberi létezésben potenciálisan vagy ténylegesen előtűnő jelenség, amely minden semlegesítő törekvés ellenére érvényre jut a civilizáció által létrehozott szervezett emberi közösségek sokaságában. [MIGLIO, 1988:275-281]

JEGYZETEK

¹ Schmitt 1945 után kényszerűen visszavonult az egyetemi-akadémiai tudományos életből, ám írói tevékenysége az átmeneti elhallgatás vagy elhallgattatás éveiben is termékeny maradt. A kényszerű visszavonulás időszakában is mindvégig aktív kapcsolatban állt kortársainak és egykori tanítványainak sokaságával. A korszak rendkívül változatos és sokoldalú Schmitt-recepciójáról számol be a német szellemi élet igen jelentékeny szeletét, sokak között Ernst Forsthoff, Joachim Ritter és Hermann Lübbe munkásságát is elemző Dirk van Laak. [VAN LAAK, 2002]

² A szellemi struktúrák, mint a teológia vagy a metafizika, Schmitt szerint analógiákat mutatnak a politikum fogalmiságával, amely nem pusztán terminológiai, hanem elsődlegesen strukturális analógiát jelent. A Schmitt „radikális fogalmiság”-ként ismert programjának értelmében a szellemi tárgyterületek sokszor korrumpálódott fogalmait kell eredeti alakjukra hozni és a politikummal való analógiájuk összefüggésében értelmezni. Schmitt fogalomalkotási vállalkozásáról fontos adalékot jelent Christian Meier tanulmánya. [MEIER, 1988:537-555] Hermann Lübbe a vallási dimenzió és a politikum fogalmi analógiájának kérdését, és annak a modern politika konfrontációiban játszott sokszor kérdéses szerepét értelmezi. [LÜBBE, 1983: 45-57]

³ Kim Lane Scheppele a schmitti értelemben vett kivételes helyzet fogalmát a 2001 szeptember 11. utáni amerikai külpolitika kontextusában elemzi. [SCHEPPELE, 2004:1-75]

⁴ Luis Legaz Lacambra a nemzetközi jog közösségeinek szellemtörténeti dimenzióját és az egyetemes emberiségről szóló doktrínákat a schmitti intenciókkal is összefüggésben a sztoikusoktól a gyarmati sorban élő népek emancipációjának problémáig ívelő gondolatkörként értelmezte. [LACAMBRA, 1958:119-143]

⁵ A konvencionális hadviselésnek hátat fordító, ám a politikumot, illetve a politikai elköteleződést tevékenységének középpontjába állító partizán schmitti elméletét Piet Tomissen, mint a politikum természetét új kontextusba helyező gondolatmenetet elemzi. [TOMISSEN, 1968:709-725]

⁶ A klasszikus nemzetközi jogrend feloldódásának Schmitt által alkotott fogalmiságát Altmann Rüdiger a hidegháborús évek kontextusában értelmezi. [ALTMANN, 1968:413-425]

⁷ Az európai történetírás klasszikus toposzaként és lényegi felismeréseként értelmezte a térbeli viszonyok transzformációjának kérdését Joseph H. Kaiser, aki a térbeli nagyságok kvantitatív növekedését a nagytérség elméletében, majd a későbbi nomosztematikában kidolgozó Schmitt gondolatainak eredetiségét a térfoglalás fogalmainak újraértelmezéseként elemezte. [KAISER, 1968:529-548]

⁸ A politikumot radikalizáló gerilla hadviselés az ellenségnek nyilvánítás különösen intenzív változatait generálja. [SZABÓ, 2004:181-197]

IRODALOM

ALTMANN, Rüdiger: „Der Feind und der Friede”. In: Barion, Hans (szerk.): *Epirrhosis. Festgabe für Carl Schmitt*. Berlin: Duncker und Humblot, 1968, 413-425

BENDERSKY, Joseph W.: „Carl Schmitt at Nuremberg”, *Telos*, 1987, 72. szám, 91-97

BREUER, Stefan: Nationalstaat und pouvoir constituant bei Sieyes und Carl Schmitt, *Archiv für Rechts und Sozialphilosophie*, 1984, 70. szám, 495-517

KAISER, Joseph H.: „Europäisches Grossraumdenken. Die Steigerung geschichtlicher Grössen als Rechtsproblem” In: Barion, Hans (szerk.): *Epirrhosis. Festgabe für Carl Schmitt*. Berlin: Duncker und Humblot, 1968, 529-548

VAN LAAK, Dirk: *Gespräche in der Sicherheit des Schweigens. Carl Schmitt in der politischen geistesgeschichte der frühen Bundesrepublik* Berlin: Akademie Verlag, 2002

LACAMBRA, Luis Legaz: „Völkerrechtsgemeinschaft, Ideologie, Utopie und Wirklichkeit” In: Barion, Hans - Forsthoff, Ernst (szerk.): *Festschrift für Carl Schmitt*, 1958, 119-143

LAUERMANN, Manfred: „Versuch über Carl Schmitt im Natoinalsozialismus” In: Hansen, Klaus - Lietzmann, Hans (szerk.): *Carl Schmitt und die Liberalismuskritik*. Opladen: Leske und Budrich, 1988, 37-53

LÜBBE, Hermann: „Politische Theologie als Theologie repolitizierter Religion”. In: Taubes, Jacob (szerk.): *Der Fürst dieser Welt - Carl Schmitt und die Folgen* München - Paderborn - Wien - Zürich: Wilhelm Fink/ Ferdinand Schöningh, 1983, 45-57

MEIER, Christian: „Zu Carl Schmitts Begriffsbildung - Das Politische und der Nomos”. In: Quaritsch, Helmut: *Complexio Oppositorum*. Berlin: Duncker und Humblot, 1988, 537-555.

PETHŐ Sándor: *Norma és kivétel*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete (Doxa Könyvek), 1993

SCHEPPELE, Kim Lane: „Law in a Time of Emergency”, *Journal of Constitutional Law*, 2004, 6:5. szám, 1-75

SCHMIDT, Hermann Wilhelm: „Vom Geistesgrund und der Feindschaft im »Begriff des Politischen« bei Carl Schmitt”. In: Barion, Hans (szerk.): *Epirrhosis. Festgabe für Carl Schmitt*. Berlin: Duncker und Humblot, 1968, 651-665

SCHMITT, Carl: *Gesetz und Urteil*. Berlin: Otto Liebmann, 1912

-----: *Römischer Katholizismus und politische Form*. Hellerau: Jakob Hegner, 1923

-----: *Die Kernfrage des Völkerbundes*. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1926

-----: *Die Diktatur - Von der Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. 2. Auflage. München und Leipzig: Duncker und Humblot, 1928

-----: *Politische Theologie - Vier Kapitel zur Lehre der Souveränität*. 2. Ausgabe. München und Leipzig: Duncker und Humblot, 1934

- : „Der Begriff des Politischen. Vorwort von 1971 zur italienischen Ausgabe“. In: Quaritsch, Helmut: *Complexio Oppositorum*. Berlin: Duncker und Humblot, 1988, 269–273
- : *Staat, Grossraum, Nomos*. Maschke, Günter (szerk.). Berlin: Duncker und Humblot, 1995
- : *Land und Meer*. 4. Auflage. Stuttgart: Klett – Cotta, 2001
- : *A politikai fogalma*. Ford. Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor, 2002
- SCHWAB, George: „Enemy oder Foe: Der Konflikt der modernen Politik“ In: Barion, Hans (szerk.): *Epirrhosis. Festgabe für Carl Schmitt*. Berlin: Duncker und Humblot, 1968, 665–683
- SZABÓ Márton: „A politikai fogalmának elmélyítése“. In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya*, Budapest: Gondolat, 2004, 181–197
- TAUBES, Jacob: *Der Fürst dieser Welt – Carl Schmitt und die Folgen*. München – Paderborn – Wien – Zürich: Wilhelm Fink/ Ferdinand Schöningh, 1983
- TOMISSEN, Piet: „Über Carl Schmitts »Theorie des Partisanen«“. In: Barion, Hans (szerk.): *Epirrhosis. Festgabe für Carl Schmitt*. Berlin: Duncker und Humblot, 1968, 709–725
- ULMEN, Gary L.: „The Concept of Nomos: Introduction to Schmitt’s »Appropriation/ Distribution/ Production«“, *Telos*, 1993, 95. szám, 39 – 52